

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

KOVÁCS NÁNDOR ERIK

A sikájet defterik

A szultáni tanács jogorvoslati szerepének 17. századi változásai a kimenő parancsok tükrében

Doktori disszertáció tézisei

Történelemtudományi Doktori Iskola

Dr. Székely Gábor, DSc., egyetemi tanár
a Történelemtudományi Doktori Iskola vezetője

**Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság
története doktori program**

Dr. Dávid Géza DSc., egyetemi tanár
Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török Köztársaság története
doktori program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. Vásáry István, CMHAS., egyetemi tanár, elnök

Dr. Fodor Pál, DSc., opponens

Dr. Hegyi Klára, Dsc., professor emerita, opponens

Dr. Sudár Balázs, PhD., a bizottság titkára

Dr. Gerelyes Ibolya, PhD.

Dr. Péri Benedek, PhD.

Dr. Szepesiné Simon Éva, PhD.

Témavezető:

Dr. Dávid Géza, Dsc., egyetemi tanár

**Budapest
2013**

A kutatás tárgya és főbb irányai.

A kutatás történeti kereteit a 17. század második fele, az Oszmán Birodalom válságos időszaka adja. Az államot sújtó, a 16. század végétől mind súlyosabban érzékelhető pénzügyi nehézségek, s az ezek kezelésére hozott kormányzati intézkedések a történeti kutatások frekvenciált területei közé tartoznak. A tanulmányaim tárgyául választott forráscsoport e folyamat társadalmi következményeit, illetve részben az államszervezetre gyakorolt hatását tükröző legfontosabb, mégis mindeddig szinte kiaknázatlan kútforrásait jelenti.

A disszertáció középpontjában a birodalmi tanács döntéseit őrző iktatókönyvek egyik 17. század közepétől bevezetett altípusának, a panaszokra, kérvényekre kibocsátott szultáni rendeleteket tartalmazó úgynevezett panasz-jegyzőkönyvek (*şikayet defteri*)¹ meghatározása, leírása, bevezetésük körülményeinek felderítése, valamint e forráscsoport társadalomtörténeti és államigazgatási vonatkozásainak elemzése áll.

A korpusz az Oszmán Birodalom legfőbb igazságszolgáltatási szerveként is funkcionáló, a korszakban a nagyvezír által vezetett szultáni tanács, vagy birodalmi tanács (*divan-i hümayun*) elé tárt beadványok nyomán kibocsátott, s az adott ügyben illetékes helyi tisztségviselőknek (túlnyomórészt kádiknak) címzett parancsok iktatott változatait tartalmazza. Az említett forráscsoport megjelenése IV. Mehmed szultán (1648–1687) uralkodásának első éveiben a központi adminisztráció gyakorlatában mutatkozó jelentős átalakulást tükröz. Egyelőre nem rendelkezünk olyan, a kancellária vagy a kancelláriai eljárás átszervezését közvetlenül leíró forrással, amely megválaszolná, hogy miért, illetve miért éppen az 1640-es évek végén került sor a birodalmi tanácsban meghozott dekrétumok iktatásának differenciálására. Csupán annyi bizonyos, hogy ez a változás egy drámai társadalmi fordulat tünete, és szorosan illeszkedik az Oszmán Birodalomban a 16. század második felétől kibontakozó, éppen e regiszterek megjelenésének idejére kiteljesedő gazdasági, társadalmi krízis folyamataiba.

E munka keretében folytatott kutatásaim egyik vonulata a defter-típus műfaji meghatározására, leírására irányult. Egyrészt a központi kancellárián belül végbemenő változások, illetve e változások hátterében meghúzódó társadalmi, intézményi jelenségek felderítésére, azaz a defter-típus bevezetésének mindeddig tisztázatlan okaira kerestem

¹ A továbbiakban a kifejezést magyaros átírásban közlöm.

választ. Másrészt a központi bürokráciát az iktatási gyakorlat differenciálására készítő folyamatok feltárására tettem kísérletet. Ez utóbbi a sikájet-típusnak az általános ügyek iktatására szolgáló *mühimme defter*iktől való pontos megkülönböztetését jelentette.

A birodalmi tanács kancelláriáján zajló iktatótevékenység termékei, a defterek a bürokratizált ügyvitel szigorú formalizáltságának lenyomatai. A parancsok másolatai ennek megfelelően viszonylag állandó, merev s ezért jól körülírható, sematikus szerkezeti sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek nemcsak a résztvevőkre, hanem a panasztétel és a döntéshozatal mechanizmusának számos mozzanatára vonatkozóan nyújtanak értékes adatokat. Ezen adottságok indokolták, hogy egyrészt a sikájet bejegyzések diplomatikai jellegzetességeit, struktúráját, azaz a parancsok szerkezeti egységeit, másrészt a panasztétel folyamatát a betérjesztéstől az utasításig párhuzamosan követve tekintsem át.

A defterekben megőrződött parancsok az oszmán központi kormányzat és a közigazgatás tartományi szereplőinek kommunikációján keresztül úgy földrajzi tekintetben, mint a tárgy vonatkozásában hatalmas mennyiségű és rendkívül értékes társadalomtörténeti vonatkozású adatokkal szolgálnak. A sikájet defterik nemcsak az államszervezet jogorvoslati mechanizmusának működésére vetnek fényt, de az Oszmán Birodalom területén élő legkülönbözőbb társadalmi csoportok sokféle konfliktusait tárják elénk. A vizsgált korszakból rendelkezésre álló öt különböző defterből vett 250 bejegyzés alapján végeztem el a panaszra vitt ügyek tartalmi vizsgálatát.

A panaszokkal összefüggő kimenő parancsok markánsan kidomborítják a központi és tartományi jogszolgáltatási kapcsolatokban meglévő területi, hatásköri eltéréseket, illetőleg a kérvényezés szokásaiban kialakuló tartományonként jelentkező különbségeket. Minthogy a központhoz való kapcsolatukat a működés gyakorlatán keresztül láttatják, fontos adalékokkal járulnak hozzá a Porta exponenseinek jogállását összehasonlító, máig tartó történeti diskurzushoz. A defterek oldalain viszonylag gyakran előforduló moldvai és havasalföldi vajdáknak a nem muszlim vazallusok közt egyedülálló, ugyanakkor az oszmán közigazgatás tisztségviselőiéhez hasonló szerepe készített arra, hogy a jegyzőkönyvek alapján közelebbről vizsgálat alá vegyem ezek működését, az őket az oszmán főhatalomhoz fűző intézményi kapcsolatokat. A magyarországi hódoltság mint az oszmán közigazgatás rendszerébe betagolt, ám peremterületként mégis kivételes helyzetben levő régió a központi panaszkezelés összefüggésében ugyancsak elmaradhatatlan elemzési területnek ígérkezett.

A sikájet defterik állománya, a forráscsoport felhasználásának lehetőségei

A roppant mennyiségű korpusz feldolgozásának határait kronológiai, tematikus és területi szempontok szerint jelöltem ki. A török-magyar kapcsolatok szempontjából kézenfekvő volt a kutatást a 17. századi állományra korlátozni. A korszakból fennmaradt 33 ma ismert defter közül 31-et a török Miniszterelnökségi Hivatal Oszmán-kori Levéltárában (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA) őriznek. Egy további, Dreždába került defter másolata Fekete Lajos jóvoltából hozzáférhető fotómásolat formájában a Magyar Országos Levéltárban, valamint az ELTE Török Filológiai Tanszékén. Ezen kívül a Bécsi Nemzeti Könyvtár (Österreichischer Nationalbibliothek Wien, Cod. Mixt. 689) is rendelkezik egy defterrel, amely hasonmás kiadásban hozzáférhető.

A sikájet-bejegyzések roppant mennyiségű adattal szolgálnak, elsősorban társadalomtörténeti kutatásokhoz, ám intézménytörténeti, jogtörténeti kontextusban is jelentős értékkel bírnak. Értéküket növeli, hogy a bennük olvasható rendeletek eredetijei legnagyobb részben megsemmisültek. A panasz-jegyzőkönyvek az Oszmán Birodalmat sújtó válság társadalmi lecsapódásait, helyi szinten kezeletlen, vagy kezelhetetlen peres ügyek sokaságát őrzik, s ezért a vizsgált fél évszázadnyi (1649-1700) metszetben is reprezentatív forrásanyagként szolgálnak, amely az Oszmán Birodalomban élő alattvalók közötti konfliktusok típusainak, ezek régióként, a szociális környezet függvényében változó arányainak feltérképezését, illetve a panaszra vitt ügyek időbeni változásainak nyomon követését is lehetővé teszi.

A betérjesztők, azaz a panaszosok potenciális köre minden oszmánli alattvalóra kiterjedt, a keresztény rájától kezdve vezíri rangú kormányzókig, a vazallus fejedelemtől a muszlim vagy zsidó kereskedőig, ortodox pátriárkától a cigány vagy kurd közösségekig. A bejegyzések szövegéből általában értesülhetünk a parancs címzettjén kívül a betérjesztő nevéről, rangjáról, a panasztétel módjáról, esetleg helyéről, a panasz okáról, előzményeiről, a kimenő parancs lényegéről és végül a kibocsátás idejéről.

Ugyanakkor jelentős veszteséget jelent, hogy a központ és a tartományi szereplők közötti jogszolgáltatási folyamatnak csupán egy fázisába engednek betekintést. Az esetek túlnyomó többségében a parancs kibocsátását követően a személyek eltűnnek a szemünk elől, s a díván elé tárt ügyeik kimenetele is kérdéses marad. Ritkán fordul elő, hogy egy-egy parancs az adott ügy tágabb környezetét, körülményeit, előzményeit világítja meg. A

kérvényezés folyamatának más összefüggéseit egyéb források, például az oszmán krónikák, emlékiratok bevonásával is törekedtem megvilágítani.

A kutatás története, főbb problémái

Míg az általános parancsok iktatására szolgáló 16. és 17. századi *mühimme defterik* az oszmanisztikai kutatások során széleskörben használt kútfők, a sikájet *defterik* bejegyzéseire való hivatkozásokra alig van példa a történelmi feldolgozásokban. Az igazságszolgáltatás forrásain keresztül vizsgálható kérdések, társadalomtörténeti, helytörténeti és mikrotörténeti folyamatok kutatásához elsősorban nem a központi, hanem a helyi adminisztráció által hátrahagyott kútfők, főleg a kádi-hivatalok jegyzőkönyveinek (*şeriye sicilleri*) bejegyzései szolgáltak és szolgálnak hasznos információval. Eközben a sikájet *defterik* a jogorvoslati/jogbiztosító folyamatot a birodalmi centrum látószögéből mutató, egyúttal a társadalmi konfliktusokat „alulnézetből”, az egyén oldaláról láttató, hatalmas korpusza aránytalanul kevés figyelmet kapott a történeti stúdiumokban.

A *defter*típus akkor került némiképp az oszmanisztikai kutatások látókörébe, amikor a Hans Georg Majer vezette kutatócsoport egy bevezető tanulmány és néhány nyomtatott átirásban is közölt parancs-bejegyzés kíséretében 1984-ben kiadta az 1675-ös rendeleteket őrző, 1683-ban a Bécszet ostromló töröktől zsákmányolt *defter* hasonmás kiadását. Ugyanakkor e forráscsoporttal kapcsolatos több kérdés megválaszolatlan maradt: nem sikerült tisztázni a *defter*-típus és az általános parancsok iktatására szolgáló, *mühimme defterik* viszonyának kérdését, valamint ezzel összefüggésben a panasz-jegyzőkönyvek bevezetésének a központi bürokráciával kapcsolatos körülményeit, okait sem. A kérdésnek egy-egy gondolat erejéig figyelmet szentelő kutatók (Nejat Göyünç, Feridun Emecen) főképp a szigorú terminológiai sémákat követő bejegyzések formai kritériumai alapján törekedtek határvonalat húzni a jegyzőkönyv-típus között.

Habár a *defterek* legjavát őrző BOA katalógusai a korpuszt különálló *defter*csoportként tartják nyilván, az már az eddigi kutatások során is nyilvánvalóvá vált (Feridun Emecen, Dávid Géza), hogy az állomány jelenlegi összetételében nem tükrözi az eredeti állapotokat, a *defterek* között, s egyes *deftereken* belül is súlyos keveredések történtek.

A bizonytalanságot növelik az évszázadok során szétesett, illetőleg az idők folyamán sokszor tévesen egybekötött töredékek utólagos állagmentése során rögzült hibás jelölések (például a *defterek* utólagos, 19. századi felcímkézése), amelyek az állomány túlnyomó részét

őrző isztambuli Miniszterelnökségi Hivatal Oszmán-kori Levéltárának katalógusaiban is megmaradtak.

A kutatás főbb eredményei

1. A defter csoport meghatározásával kapcsolatos kérdések. A 17. század második felének parancsait őrző defterek állományát a több ponton téves levéltári nyilvántartás revideálásával, a defterek bejegyzéseinek aprólékos vizsgálata útján pontosítottam. Ezzel egyidejűleg a másik nyitott kérdés megválaszolására, azaz a sikájet-típust a többitől megkülönböztető jegyek meghatározására is kísérletet tettem.

Az első panasz-jegyzőkönyvek és a rendelkezésre álló *mühimme defterik* bejegyzéseinek összehasonlító vizsgálata alapján az írnoki gyakorlat egyszerűsödése mellett a kancelláriai ügyvitel tudatos bürokratikus átszervezése rajzolódik ki.

A 16. század második, és a 17. század első feléből kiválasztott *mühimme defterik*ből vett merítések alapján a rendeletalkotás volumenét tekintve nem állapítható meg növekedés, ugyanakkor a kiadott parancsok között a panaszbeadványokkal összefüggő ügyek arányának drasztikus emelkedése figyelhető meg. Ez arra enged következtetni, hogy a kimenő parancsok tematikus válogatását nem a döntéshozatalra és annak révén a kancelláriára háruló munka növekedése, hanem a döntésre váró ügyeken belüli jelentős eltolódások: az alattvalók jogsérelmekkel összefüggő kérvényeinek tömegessé válása kényszerítette ki. A fennmaradt defterek adatainak tükrében a díván elé kerülő ügyek között a panaszbeadványok nyomán kelt esetek számaránya már a 17. század elejétől kezdve drasztikus emelkedést mutat. Ez az eredmény összességében 1.) a helyi igazságszolgáltatás hanyatlásának és 2.) a társadalmi feszültségek növekedésének kézzelfogható bizonyítéka, amit a bejegyzések tartalmi vizsgálata csak tovább erősített. A sikájet-sorozat bevezetésével a központi kormányzat meglehetősen késéssel adott adminisztratív választ a társadalmi fejlemények és a tartományi intézményrendszer erodálódásának következtében jelentkező kihívásokra.

A két defter-típus bejegyzései között meglévő tartalmi átfedések oka nem az iktatási folyamat korábban felvetett következtetlensége – ez eleve megkérdőjelezné a rendeletek csoportosításának értelmét – hanem az, hogy a kimenő parancsok szelekciója nem kizárólag az alapján történt, hogy az adott döntés panaszbeadványra válaszként született-e vagy sem.

A két defter-csoport között mutatkozó átfedésekre a korábbi, döntően a bejegyzések diplomatikai és formai vizsgálatán alapuló megközelítéssel szemben a bejegyzések alaposabb tartalmi vizsgálata útján sikerült magyarázatot találni.

A két regiszter-fajta megkülönböztetésére törekvő kutatókat méltán zavarba ejtő közös jegyek (panaszra reagáló parancsok előfordulása a sikájet defterikkel párhuzamosan vezetett mühimmékben; a bejegyzések struktúrájában különösen az első sikájet defterik és mühimmék között megfigyelhető átfedések) mellett a valódi eltérést a kiadott parancs minőségében, a bejegyzéseknek a tényleges utasítást tartalmazó *hük*m szakaszában találtam meg. A csoportosítás szempontja nem kifejezetten a „panaszos”, illetve a „többi” rendelet elkülönített adminisztrációja volt, hanem a beterjesztett kérés végrehajtását általános utasítással a helyi hatóság hatáskörébe visszautaló, tipikusan panaszbeadványokra reagáló parancsok elválasztása az államügynek tekintett, – nem véletlenül – fontosnak (*mühimme*) minősített ügyektől. A defter „sikájet” jelzője voltaképpen eufemisztikus megnevezésévé vált a központ szempontjából másodrendűnek ítélt, a helyi hatóság asztalára érdemi döntés nélkül visszatolt ügyeknek. A defterek jelzői alapján mondhatjuk: a központi adminisztráció a megszaporodó panasz-beadványokat több szempont együttes érvényesítése alapján, főként a lakossági panaszok nyomán, az ügyek végső elrendezését a helyi szervektől várókra, illetőleg az államügyek szempontjából kiemelt, konkrét utasítást megfogalmazó dekrétumokra osztották. Előbbiekben konkrét döntést hoztak, utóbbiakban pedig általánosságban utasították a helyi kádit vagy más tisztviselőt a beterjesztett panasz kivizsgálására, s kezelésére – a körülményekből sejthetjük, hogy az ilyen parancsok sokszor végrehajthatatlanok voltak.

Az új deftertípus bevezetése és a díván jogszolgáltatási funkciójának ilyen előtérbe kerülése látszólag a központi kormányzatnak a tartományi peres ügyekben való növekvő szerepvállalását, az igazságszolgáltatás centralizálását mutatja. A bejegyzések azonban szinte kivétel nélkül arra utalnak, hogy a díván a defterekbe jegyzett esetekben nem gyakorolta tényleges bíraskodási jogkörét, az adott kérvényre válaszul csupán általános jogbiztosító rendeletet bocsátott ki, amellyel az ügy tényleges kezelését az illetékes helyi tisztségviselőkre bízta. A tehetetlen, vagy éppen korrupt kádi-hivatalok asztalára általános parancsok formájában utalt, illetőleg visszautalt ügyek sokaságát látjuk, amelyeknek nagy része végül minden bizonnyal nem jutott el a tényleges jogorvoslatig. Erre az ismételten kiadott parancsok nagy száma is következtetni enged. A birodalmi tanács ugyanakkor objektív okokból (például a vádlott távollétében, s így az ítélethozatalhoz szükséges körülmények, ismeret hiányában) sem adhatott konkrét utasítást a helyi kádinak.

Mindezek alapján a kancelláriai ügyvitel módosítása, azaz a kimenő parancsoknak az ügy prioritása szerint való szétválasztása nagyon is tudatos intézkedés volt. Az adminisztráció világos, logikus koncepció szerint végezte a kimenő parancsok iktatásával kapcsolatos teendőket, amit a nem megfelelő defterbe beírt, de utólag kihúzott s a másik kategóriába

átvezetett tévedések néhány példája is meggyőzően bizonyít. Az ilyen korrigált tévesztések, valamint további, különösen az első síkajet defterikben megfigyelhető következetlenségek alapján megállapítható, hogy ez az átállás nem egyik pillanatról a másikra történt meg, hanem a Köprülü-korszak hosszabb szakaszán átívelő, éveken keresztül húzódó átmenetet jelentett.

2. A defterek és a bejegyzések felépítésének ismertetése. Az állandó protokolláris elvek szerint megszövegezett parancsokban minden tömörségük ellenére is helyet kapnak a kérvényezés módjára és a panasz előzményeire vonatkozó közlések. Például a bejegyzések expositio szakaszában előforduló egyszerű „...gelüb” „...jött” kifejezés gyakran arról árulkodik, hogy a panaszos irdatlan anyagi áldozatot vállalt, s minden elképzelhető veszéllyel dacolva kelt több száz kilométeres útjára, hogy a tanács elé terjessze sérelmeit.

A procedúra körülményeire utaló klisék között kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk a kérvény fogadási helyére utaló, nem állandó, de gyakran előforduló eufemisztikus szóösszetételeknek: „boldogságos küszöbömhöz” (*südde-i saadetüme*); „magas műhelyemhez” (*dergah-i muallama*); „nagyúri kengyelemhez” (*rikab-i hümayunuma*); illetve „nagyúri táboromba” (*ordu-i hümayunuma*). Vizsgálataink során bebizonyosodott, hogy ezek a terminusok nem általánosságban a Porta szinonim jelzői, hanem a hadjáratok idején különváló, isztambuli, edirnei kajmakám pasák által elnökölt, valamint ezekkel egyidejűleg a hadjáraton tartózkodó nagyvezír vezette tanácsokat jelölik. A 17. századi deftertöredékek közötti kronológiai átfedéseket, anomáliákat ez a megállapítás segített maradéktalanul tisztázni.

Ugyan az említett levéltári katalógus is tükrözi a defterek különböző dívánokban vezetett alcsoportjait, kutatásaim során bebizonyosodott, hogy a jegyzőkönyvek felszínes, futólagos szemrevételezésén alapuló jelölések szinte sehol sem állják meg a helyüket, így a 17. századi defterek állományának rekonstruálása során az altípusok meghatározását, elkülönítését is elvégeztem. Ehhez kapcsolódóan három, párhuzamosan vezetett defter bejegyzéseit vettem össze a kimenő parancsok címzettjeinek földrajzi megoszlása tekintetében. Az 1696. május – 1696. szeptember közötti időszakból fennmaradt három párhuzamosan vezetett jegyzőkönyv bejegyzésein alapuló topográfiai vizsgálat kimutatta a kérvényezési hajlandóság és a földrajzi távolság közötti szoros összefüggést, valamint a nagyvezíri dívánnak a parancsokban is kifejeződő főségét az edirnei és isztambuli helytartók fölött. Ugyanakkor a kimenő parancsok tükrében nem állapítottam meg bármiféle, a dívánok közötti „munkamegosztásra” utaló egyéb rendező elvet.

3. A parancsok tartalmi elemzése mintavétel alapján. A rendeletek feldolgozásánál a számos lehetséges megközelítés közül egyrészt a parancsokban előforduló ügyek típusai szerinti tartalmi megközelítést választottam. Az esetek tartalmi szempontú tipizálása a társadalom jogi konfliktusainak rendszerezésére, ezen keresztül az oszmán alattvalókat érő jogi kihívások több szempontú értékelésére biztosít lehetőséget. Eddig csak Halil İnalcık vállalkozott a sikájet-bejegyzések tematikus rendszerezésére, ő a bécsi sikájet defteri adatai alapján négy nagyobb halmazt különített el. A disszertációban kizárólag a bejegyzések alapján meghatározott, 15 kategóriába sorolt ügytípusok széles és meglehetősen árnyalt metszetét mutatják az oszmán alattvalók közötti konfliktusok sokféleségének, egyszersmind közeli – s szükségszerűen borús – képet adnak a birodalomban élő közösségek mindennapjairól is. A mintavétel alapján a következő ügytípusokat különböztettem meg egymástól:

1. Jogtalan pénzbehajtás, szolgáltatásokkal kapcsolatos visszaélés (az állam emberei részéről)
2. Az aszkeri önkényének egyéb formái
3. Rablás, gyilkosság
4. Lopás
5. Zaklatás, jogtalan követelés
6. Rendbontás, garázdaság, bántalmazás
7. Hagyatékkal kapcsolatos jogvita
8. Kölcsönügylet, tartozás
9. Csalás
10. Szolgálat elmulasztása, kötelességzegés, teljesítés megtagadása
11. Birtokvita, haszonélvezeti joghoz kapcsolódó vita
12. Hivatali hatáskört érintő vita
13. Vallásjogi természetű konfliktushelyzet
14. Családi ügyek
15. Mentességre és egyéb kérvényre adott válasz

A mintaként felhasznált parancsokból birodalmi szinten egyebek mellett a helyi igazságszolgáltatás, a közigazgatás szereplőinek korrupciója, s a vidéki lakosság kiszolgáltatottsága artikulálódik: a törvénysértések legnagyobb hányadát a vizsgált korszakon belül minden időmetszetben a katonai-hivatalnoki rend (*askerî*) részéről a civil lakosok (*reaya*) ellen elkövetett jogtiprások, leggyakrabban a különféle ürüggyel kivetett adók, vagy minden ok nélküli sarcolás számított a legtipikusabbnak a panaszra vitt esetek között. E fő konfliktusforráson kívül a számos ismertetett eset között a társadalmi súrlódások sok egyéb példáját sikerült a felszínre hozni. Nem egyszer megrendítő családi drámák; a kapzsiság, az erőszak közeli képei, másszor a védtelen panaszosok, kiszolgáltatott árvák, özvegyek küzdelme elevenedik meg, akik nemcsak az őket sanyargató szomszédjukkal, rokonukkal, haragosukkal, hanem a sokszor működésképtelen igazságszolgáltatás bürokratikus útvesztőiben is vívták napi küzdelmeiket.

4. A panasz-mechanizmus területi eltérései. A sikájet-bejegyzések lehetséges feldolgozási szempontjai közül egy további, a parancsok címzettjei szerinti területi megközelítést is alkalmaztam, amely társadalomtörténeti vonatkozásai mellett elsősorban a központ és a tartományok igazságszolgáltatási együttműködésének sajátosságaira nézve szolgál tanulsággal. A dívánhoz történő közvetlen fellebbezés lehetősége elvben minden alattvaló számára biztosított volt, ugyanakkor a kérelmezők társadalmi összetételére, a központ és az illetékes tartományi szereplők kapcsolatára vonatkozóan markáns különbségek mutatkoznak az egyes tartományok, különösen a közvetlen oszmán közigazgatás határain kívül eső vazallus államok tekintetében. Ez a változatosság szorosan összefügg a kérvényezés ugyancsak térségenként változó kulturális hátterével, szokásaival. Ezek a különbségek a társadalmi konfliktusok földrajzi egységenként változó jellegzetességein, összetételén túl a különböző régiók lakóinak a Porta jogorvoslati szerepéhez, illetőleg a helyi oszmán hatóságokhoz való eltérő viszonyulására is fény vetnek. E sajátosságokat két különleges régióra koncentrálna, az Oszmán Birodalom dunai adófizetőire, a moldvai és havasalföldi vajdaságokra, illetve a birodalom peremvidékén fekvő, a belső tartományok viszonylatában sajátosan fejlődő magyarországi hódoltságra vonatkozó rendelet-másolatok tükrében igyekeztem bemutatni.

Előbbi esetben az oszmán központnak a vajdaságok belső autonómiáját erősen korlátozó rendszeres beavatkozása figyelhető meg, ami a bizánci-ortodox hagyományok mentén Konstantinápoly felé tájékozódó oláh lakosság panasztételre való nagyobb hajlandóságával függ össze. A vajdáknak címzett parancsok a muszlim és kisebbrészt keresztény oláh kérvényezők beadványai révén fogalmazódtak meg. Moldva és Havasalföld vajdái hol az utasítások címzettjeként, hol vádlottként, hol pedig kérvényezőként jelennek meg az oszmán tisztviselők és alattvalók sorában. A rendeletek alapján kiviláglik, hogy a kérvényezés nyomán elkezdődő jogbiztosító eljárás az Oszmán Birodalomtól függő, de közigazgatási szempontból autonóm oláh vajdaságok esetében egy sajátos szokásrend szerint zajlott: a havasalföldi vajdának címzett parancsok nagy részében a gyurgyevói (*Giurgiu*, *Yergögi*), a moldvai vajdákat bevonó ügyekben pedig az ibraeli (*Braila*) kádi szolgált fellebbezési fórumként. A muszlim érintettek ügyében a vajdák nem hozhattak önállóan döntést, feladatuk csupán a területükön tartózkodó érintettek felkutatása, előállítás, s muszlim fél esetén a kádi elé való beidézése volt, amikor éppen nem magát a vajdát küldték a kádi elé, hogy muszlim vádlójával szemben feleljen az ellene felhozott vádakra.

Ez az attitűd ugyanakkor nem mutatható ki a két oláh vajdasággal gyakorta egy lapon emlegetett Erdélyi Fejedelemségben. Vizsgált korszakunkban egyetlenegy erdélyi vonatkozású panaszbeadvány sem került elő, ami nemcsak az itt jóval fejlettebb igazságszolgáltatási intézményrendszernek, hanem a dunai fejedelemségektől eltérő társadalmi, kulturális orientációnak tudható be.

A magyarországi török hódoltság területe a parancsok tükrében a birodalmi képlettől több tekintetben eltérő képet mutat; itt a „kondomínium” fogalma az igazságszolgáltatás és így a kérvényezés jellegében is messzemenően érvényesült. A sikájet defterikben fennmaradt rendeletmásolatok a központi kérvényezés tekintetében a birodalmi központ oldaláról gazdagon egészítik ki a tartományi kádi-hivatalok anyagából szórványosan fennmaradt levéltári anyagot. Az Oszmán Birodalom más tartományaihoz képest a törökök által megszállt magyar területeken jelentős eltolódás figyelhető meg a kérvényezők vallási megoszlása és az egyes csoportok által beterjesztett ügyek tartalmának tekintetében is. A nem muszlim kérvényezők aránya a vizsgált minták mindegyikében magasabb a birodalmi átlagnál, ellenben a muszlim beterjesztők között a katonai-tisztviselői elemek dominálnak, akik az összes kérvényező között is abszolút többséget alkotnak. Ez a képlet egyrészt híven tükrözi a magyarországi oszmán berendezkedés szervezeti és kulturális sajátosságait. Másrészt ugyanakkor a helyi lakosok Porta elé tárt panaszai tartalmi tekintetben a birodalmi átlaghoz képest rendkívül korlátozottak voltak, szinte kivétel nélkül a megszállók részéről jelentkező fenyegetés, jogtiprás körébe tartozó esetekben fordultak a szultáni tanácshoz. Mindez a megszállókkal való együttműködés, azaz a „törökösség” negatív társadalmi megítélésével és a 17. században uralkodóvá váló nemesi bíraskodás működésével magyarázható. A magyarországi keresztény kérvényezőkre a birodalom egyéb területein élő sorstársaikkal szemben jellemző adat továbbá, hogy innen kizárólag csoportos beadványok kerültek a birodalmi tanács elé. Egyéni kérelmeket csak muszlimok nyújtottak be, a keresztény lakosok belső vitáit felterjesztő beadványokkal nem találkozunk. A birodalmi központtól való távolság növekedésével a kérvényezési hajlandóság általában csökkent, s ez magyarázza a hódoltság területére vonatkozó parancsok kisebb számarányát, majd az 1680-as évek második harmadától kezdve, a hódoltsági intézményrendszer összeomlásával, a török Magyarországról való kiűzésével párhuzamosan, megszűnését.

A területi megközelítés legfőbb tanulsága, hogy a központi és a tartományi jogszolgáltatási mechanizmusnak ebbe a rendszerébe eltérőképpen integrálódtak a magterületek, a birodalmi peremvidékhez tartozó budai, kanizsai vagy az egri vilajet, és megint másképpen a keresztény vazallusok. Utóbbiak közül Erdély teljes mértékben kimaradt

az oszmán igazságszolgáltatásnak ebből az intézményéből, a román fejedelemségeket pedig egy, a vajdát korlátozott feladatkörrel, a kádi-hivatalokkal való együttműködésre szorítva bevonó rendszerben integrálták az igazságszolgáltatás ügyvitelébe.

A panasztétel régióként változó sajátosságainak elemzése továbbá azzal a fontos tanulssággal is szolgál, hogy a helyi társadalmakat, a vazallus államalakulatokat a Portához fűző intézményi kötelék szorosságát – a rendszer jellegéből adódóan – nem a Porta kezdeményezése, hanem a panasztevők attitűdje, a kérvényezési hajlandóság határozta meg. Jóllehet, a szultáni udvar deklaráltan minden alattvalója előtt nyitva állt, a bejegyzések tanúsága szerint az erdélyiek mégsem tekintették bírójuknak a szultáni udvart, míg az oláh vajdák, bojárok, parasztok nem egyszer folyamodtak jogbiztosító rendeletért a Portához belső vitáik eldöntésére.

Disszertációmban a 17. századi oszmán történelem minden bizonnyal leggazdagabb társadalomtörténeti forráscsoportja, a sikájet-defterik megjelenésének alapvető okait tártam fel, emellett felvázoltam azt a koncepciót, amelyet az oszmán birodalmi tanács a kimenő parancsok differenciálásában, azaz e defter-típus bevezetésében érvényesíteni kívánt. A bejegyzések tartalmi elemzése révén elénk tárult a válságát élő Oszmán Birodalom tartományi közigazgatásának, igazságszolgáltatásának korrupciója, hanyatlása, s a társadalmi feszültségek megannyi példája. Kutatásaim az oszmán közigazgatás egy szeletének gyakorlati működését bemutatva fontos adalékokat hoztak a felszínre a Porta vazallusainak jogállására vonatkozóan is, amennyiben a központi panasz-mechanizmusba eltérő módon és mértékben bekapcsolódó birodalmi tartományok, illetve a függő helyzetben lévő államok között fennálló óriási különbségekre mutatnak rá.

A témában megjelent publikációk

1.

„Panaszok könyve.” Szempontok a sikájét defterik meghatározásához. *Keletkutatás*, 2011 ősz, 65–90. o.

2.

17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikayet Defterleri. In: Mehmet Yıldırır, Songül Kadioğlu (hazırlayanlar), *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi - Bildiriler*, Cilt I, Ankara 2013, s. 273–284.